

પંજાબના અત્યાચારો.

(પંજાબની અબગાઓની આત્મકથા.)

—૬૫—

અમૃતસર.

બા. ૬ ચતુર્થાલ મગનલાલ ખાંડવાળા

૧. નંદલાલ મહેલાલ શાહ.

ગુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિ,

અમદાવાદ.

સાલ ૬,૨૦૦

ક્રીંસલ ૭-૧-૦૦

૧૩ ૧૦૦

૮૭૧૮

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમેરિકા
ડી. જી. પી. રાઈટ રોડ
૬૬૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૯૭૧૮

વર્ગીક .

પુસ્તકનું નામ પંચાલ્કા સત્યનામી

વિષય ૦૬૨૩૬: ૨૨૦.૧.૮૪૨૪

પંજનના અત્યાચારો.

કેટલીક અપખાઓની આત્મકથા.

પ્રાસ્તાવિક.

પાપાણુ હૃદયને પણ પીગળાવે એવા પંજનના ઋણિત અતે રાક્ષસી અત્યાચારો હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં ગિરસરળીય રહેશે. ખિટીશ સહતનન ઉપરનો એ કાળો કલંક ક્યારે ધોવાશે તેની કલ્પના કરવી વ્યર્થ છે. ખિટીશ અધિનાગીઓનાં એ અમાનુષી અને અન્યાયી કૃત્યોમાંથી અનેક કર્ણાર્મક નાટ્યો અને વાર્તાઓ ગુથી શક્ય તેમ છે. એ અત્યાચારોનું વૃત્તાત વાંચી, એવો જ્યેક નિષ્કૃર હૃદયનો મનુષ્ય હશે, કે જેની આંખમાંથી નહક આંસુની ધારાઓ ન વહે! એ અત્યાચારોનું વર્ણન કરવાને ઇર્ષ કવિની કલ્પનાશક્તિની જરૂર છે કે કાઇ મજદૂર ચિત્રકારની પીંટીની આવસ્યકતા રહે, અને એને નાચ આપી શકે કે કેમ એ ગદ્યકારપદ છે.

હિન્દુસ્થાનની પવિત્ર ભૂમિને, તેનાં નિર્દોષ બાલકો, સ્ત્રીઓ અને માન્યા લાલીની નદીઓ વહેવડાવા કલંકિત કરનાર, તેઓના માનનું છેદન કરનાર, તેઓના કિમતી પ્રાણોનો ભંગ લેનાર, આ અમાનુષી ખિટીશ અમલદારોને હિન્દ કેમ ભજવે? એ કલંક, એ આત્મમાનના ભંગને, પવિત્ર છવન ગાળનારી આર્થિક અને આજીવિય એવા શીડના ભંગને હિન્દ કદિ વિમરેતેમ નથી જ્યાં સુધી હિન્દુસ્થાનમાં મનુષ્યત્વ છે, શાય છે, વીર છે, માતૃતેજ છે, ત્યાં સુધી જ અત્યાચારોને—એ ભગવત કૃત્યોને હિન્દ ? ભૂલનાર નથી.

પંજનમાં વહેલી લોહીની નદીમાંથી નવા હિન્દી વીરો અવશે, પંજનની નિર્દોષ આર્થિક બાળાઓ ઉપર સુખદેહા અત્યાચારોથી

હિન્દનું સ્ત્રીત્વ માથું હિચકરી, અને હસતાં ચાલતાં બાળકો પાસેથી તેજની માયાપને ખુંચવી જનાર ગોરા અમલદારોના અત્યાચારથી કંપી ગયેલાં એ બાળકોમાં નવીન શૌર્ય અને ક્ષાત્તેજ દીપી ઉઠશે. હિન્દની રાષ્ટ્રીય પરિવર્તની ક્રમિટીએ જે અહેવાલ રચ્યો છે, અને તેમાં જે પૂરાવાઓ બહાર પડ્યા છે, તેના વાંચનથી આપણાં રૂબે રૂબાં હિભાં થઇ જાય છે. એ પૂરાવાઓમાં પંજાબની ફટલીક બહેનોએ દૃઢ હિંમતથી બહાર આવી, તેઓના ઉપર ક્યેલા અત્યાચારોની કબૂલાત ક્રમિટી આગળ કરી હતી. એ અહેવાલોમાંથી ફટલીક કંચણ-જનક આત્મકથાઓ નીચે આપવામાં આવે છે:—

અમૃતસર.

જમનાદેવી. (વિધવા)

“ મીસ શેરવુડ ઉપર જે હુમલો કરવામાં આવ્યો, તેને અંજો મારા જેટલે પડવામાં આવ્યા. મારા જેઠ મેલારામ સરાફનો ધણો કરે છે. વૈશાખ સુદ સાતેમને દિવસે સવારમાં તેઓ ઘી લેવા બહાર ગયા હતા. ત્યારે ઘેર પાછા ફર્યા ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે “ મુંદરસિંગ ચૌધરીએ મને બોલાવ્યો છે. ” તેઓ તેની પાસે ગયા એટલે તેમને ફાટવાલીમાં લઇ જવામાં આવ્યા. આઠ દિવસ સુધી તેમને કિલ્લામાં પૂરી રાખ્યા પછી તેમણે કુરીયરણ ગલીમાં લાવ્યા, અને ફટકા મારવા માટે ઊભા કરેલા સ્તંભ સાથે બાંધીને પીસ ફટકા લગાવ્યા. તેમને ફટકા માર્યા ત્યારે હું પોતે ત્યાં હાજર હતી. બીજા ઘણાંયે માણસો હાજર હતા. સોલ્જરો પણ હાજર હતા. બિલકુલ રહમ રાખ્યા વિના તહેમને ફટકા મારવામાં આવ્યા. તેથી તેઓ બેભાન થઇ ગયા. હું રડતી હતી, અને સૈનિકો હસતા હતા. એમના સિવાય બીજા પ્રાંચ છોકરાઓને ફટકા મારવામાં આવ્યા. છોકરાઓના શરીરમાંથી ફટકા મારતી વખતે દડદા બેસી વધી નીકળ્યું. ફટકા માર્યા પછી મેલારામ આવી તદિ રાખ્યા તેમને

મસતી જવામાં આવ્યા. અમારી બગ્ગરમાં આઠ નવ દિવસ સુધી સૈનિક યોદ્ધા ખેસાડવામાં આવી. દિવસમાં કોઈને બહાર જવા દેવામાં આવતા નહિ, અને જો કોઈ બહાર જવું તો તેને પેટ પર ચલાવવામાં આવતો. એક દિવસ મેલાશમને પણ પેટ પર ચલાવવામાં આવ્યા હતા. ત્યારે તેઓ ઘેર આવ્યા ત્યારે એ વાત એમણે કહી સંભળાવેલી. શેરીનાં બધાં ઘરોનાં બારણાં બંધ કરવામાં આવ્યાં હતાં. અમારા ઘરનું ઝાડુ કાઢનાર લગીઓ પણ આવી સકતો નહિ. બિટીશ સૈનિકો કબૂતરોને ગોળાથી વીંધતા અને મારા ઘરના આંગણામાં પાટ પર નાંખી પકવતા.”

ધનદેવી.

“ મ્હારે ઘર કુરિશ ગલીમાં કારોનવાલા કુવાની સામે છે. હું વિધવા છું મારે એકનો એક દીકરો છે. અમે માદીકરો બંને માંદા હતાં. ત્યારે હું દાકતરને ઘેરથી દવા લેઈ પાછી ફરી ત્યારે સાહેબ (Jirahangani) બગ્ગરમાં લસકર સાથે ફરતા હતા. મારા ઘરમાં પાણી પાય એવું કોઈ ત્રીજું માણસ ન મળે. ઘરમાં ચોખ્ખા હતા, પરંતુ દુધ નહોતું. આઠ દિવસ સુધી અમે પાણી વિના રહ્યાં. ત્યારે તાવ ઉતરી ગયો ત્યારે પાણી ક્યાંથી લાવવું તે સવાલ થઈ પડ્યો. રાત્રે લસકરી કાયદો અને દિવસે સૈનિકોનો પહેરો. એક દિવસ હું અને એક બીજી બહેન કુવામાંથી પાણી ભરવા ગયાં. સૈનિકો અમારી પાછળ દોડ્યા. અમે અમારાં વાસણો કુવા પરજ મૂકી દઈ ઘેર દોડી આવ્યાં.”

એમકુંવર.

“ કુરીશા ગલીના કોરીઅનવાલા કુવાની પાસેજ મારે મકાન છે. છોકરાઓને ફટકા મારવામાં આવતા હતા. ત્યારે હું બાસીએ કબી સ્વી જોતી હતી. છોકરાઓનાં કપડાં ઉતારી લેતાં હતાં. તે પછી તેમને ફટકા મારવાના સ્તંભે સખત જકડીને બાંધવામાં આવતા અને તે પછી ફટકા મારવામાં આવતા. ‘ઓ! મા! મર નહીં સાહેબ, અને દો’ ની બૂમો અને સાંભળતા. ફેફ ફટકા મારીને એક છોકરાને છોડવામાં આવ્યો. પછી તેને કાંઈ ખવામાં આવ્યું.”

અને ફરીથી બાંધી ફરીથી ફટકા લગાવવામાં આવ્યા. તે પછી 'પ્રીત્ત
છોકરાને ફટકા મારવામાં આવ્યા. એ બેશુદ્ધ થઈ ગયો. સાહેબે
કહ્યું “કાઈ એને પાણી પાસે કે?” એ પાણી પાડું. હું
છોકરાની દાક્ષિણ જોતી હતી. એના શરીરમાંથી લોહી વહેતું હતું.
એને કંઈ દવા આપવામાં આવી અને પછીથી લગ્નમાં પહેરાતીને
એને દર લાગ્યો.”

ભુદિદેવી.

“જ્યારે છોકરાઓને ફટકા મારવામાં આવ્યા, ત્યારે હું
મહોત્સાની સામેના ઘરમાં ઉભી હતી. પ્રથમ સુન્દરસિંહ નામના
છોકરાને ફટકા મારવામાં આવ્યા હતા. શરૂઆતમાં તે તેને પહે-
રેલાં કપડાં સહિત ફટકા મારવામાં આવ્યા. પણ પછી તેનાં કપડાં
ઉતારી લેવામાં આવ્યાં અને ફરીથી તેને ફટકા મારવામાં આવ્યા.
એને ત્રીસ ફટકા લગાવવામાં આવ્યા. પછી એને છાતી નાંખ્યો.
સાહેબે દુક્રમ કર્યો કે એને ‘બહુ ધન્ય થઈ નવી, માટે ફરીથી ફટકા
મારવા નંદ્રાઈ. ડોક્ટરે ના પાડી, અને કહ્યું કે તે બહુ નર્મળો
પડી ગયો છે. પછી ચિલાયતીને ફટકા મારવામાં આવ્યા. પછી
ત્રીજા છોકરા મેન્નારામને ફટકા મારવામાં આવ્યા. તે ત્રણ વખત
ખેંજાન થઈ ગયો. દર વખતે જ્યારે તે ખેંજાન થતો, ત્યારે કંઈ-
દવા અને પાણી તેના ગળામાં રેડતા અને ફરીથી તેને ફટકા માર-
વામાં આવતા. આ પ્રમાણે ફટકા મારવાનું કામ ચાલ્યું કર્યું. છોકરા
છોકરાને હું આગળથી શકી નહિ.”

ગંગાદેવી.

“જ્યારે ઘર પુરીયગણ ગલીના ત્રીજા ભાગમાં છે. આઠ દિવસ
સુધી અમે ઘર બહાર નીકળ્યાં નહોતાં. બચલીત થઈ અમે અમારાં
બાઈઓ બંધ રાખ્યાં હતાં. અમે જો સાંજના કંઈ ખાવાનું ખાઈએ
તો પીવાનું પાણી મળે નહિ. જેઓને ફટકા મારવામાં આવતા,
તેઓની આંખો આંસુઓ “ઓ મા, હું મરી ગયો” અમારા ઘર

સુધી પહોંચતી, અને અમારા અંતઃકરણો ચીરી નાંખતી. એ ચીચીઆરી સાંભળી, મારી પુત્રી બેભાન થઈ ગઈ. જો કદાચ અમે અમારી બારીએ ઉભાં રહેતાં, તો સિપાઈઓ નજન થઈ અમારી સામે ઉભા રહી અમારૂં અપમાન કરતા અને અમારો ઘરો ઉપર ઘેટા ફેંકતા. ખાવાનું અમારી પાસે થોડુંજ બાકી રહ્યું હતું. પાણી તો બિલકુલ ન હતું. એ જંગલી સિપાઈઓથી અમે ખૂબ ખીંતાઈ હતાં.”

હેવકી.

“અમારૂં ઘર ડગલન ગલીમાં છે. અમારા ઘર પર સિપાઈઓ ઘેટા ફેંકતા. અને ઘરના બારણા આગળજ ઝાંટ કરતા. સાંથી આવતી ગંધ બહુ ત્રાસદાયક લાગતી, અને તેથી માથું દુઃખી આવતું. અમારી પાસે ત્રણ પાટો હતી. પણ તે સધળી તેઓએ બાળી નાખી હતી. એક પીપમાં તેઓ કળૂતરો પકવતા અને ખાતા. ચાર દિવસ સુધી હું અને મ્હારા છોકરાઓ અન્નજળ વિનાનાં રહ્યાં. ચાર દિવસ પછી અમે ઘર છોડ્યું. તેઓ અમારી સામે ઉભા રહી પિસાવ કરતા, અને અમારી સામે નજન થતા; તેઓનું વર્તન એવું અશ્લીલ હતું કે મ્હારાથી કહેવાતું નથી.”

ગંગાદેવી. (આદ્યાણી)

“કુરીશથી મારૂં ઘર ૧૨ ઘર જેટલે છે. ચાર દિવસ સુધી અમે અન્નજળ વિના રહ્યાં. મારી ચાર વર્ષની છોકરી બીકથી ને બીકથી મરણ પામી. તે આખો વખત ખૂબ મારતી, કે “ઓ બા ! સોજરો કળૂતર મારવા આવ્યા છે, મને મારી નાંખશે.” આથી તેને તાવ ચઢી આવ્યો. અમે ઘર છોડ્યું, પણ તેની બીક ગઈ નહિ. તે આઠમે દિવસે મરી ગઈ.

જો કોઈ માણસ અણુધાર્યો અમારી બળદમાં આવતો, તો તેને ખાંચે જવા દેવામાં નહિ આવતો. પેટ ઉપર ચાલવાની તેને ફક્ત પાંચમાં આવતી. જો તે તેમ ન કરે, તો તેને લાલે અગ્નિ બંદુકના કુંધાથી ગરડવામાં આવતો. મેં મ્હારી નજર આ બેયું

હતું. નેઓ અમારા ઘરમાં ઇંટો ફેંકતા, અને કાંઈને વાગી બેસે તેની ફરકાર પણ કરતા નહિ. મેં છોકરાઓને ફટકા મારતાં જોયાં હતાં. અને તેથી જે લાગી આવતું તેનું ખ્યાન હું આપી શકતી નથી.

ઉત્તમદેવી.

“કારીઅનવાલા ડુવાની ગલીમાં, ફરીશમથી ૫, ૭ ઘર દરજ ખાર ઘર છે. જ્યારે મૈનિકા ત્યાં હતા, ત્યારે અમે આઠ દિવસ સુધી ઘર બહાર નીકળ્યાં ન હતાં. અમારા ઘરના સઘળા પુરૂષો અને કેટલાંક છોકરાઓ પણ બહાર રહી ગયાં હતાં. થોડાં છોકરાંઓ ઘરમાં હતાં. આઠ દિવસ મુંઝી શાકભાજી લાવવાને પણ અમે બહાર ગયાં નહોતાં. એક દિવસ અમારું પાણી ખરનાર બાઈ ઝીવરી શરોટના સાડા પાચ વગે અમારે ઘેર આવી. પોતાના ન્હાના બચ્ચાને તે ઘેર મફતે આવી હતી. ખિચારીને ખમર નહોતી કે તે દિવસે બધે ચાકીદારો મૂકવામાં આવ્યા હતા. આખો દિવસ તેને અમારા ઘરમાં જ રહેવું પડ્યું. એ ગરમીના દિવસોમાં અમે અને અમારા છોકરાં દિવસો સુધી લાગલાગટ પાણી વિનાં રહ્યાં.

અમારી ગલીના મ્હોટે કેટલાક છોકરાઓને ફટકા મારવામાં આવ્યા. “ઓ મા ! હું મરી ગયો” એવી તેમની ખૂમો અમારા ઘરમાં પણ સંભળાતી. એ ખૂમો સંભળાતી બંધ થાય તે માટે અમે અમારા બારીબારણાં બંધ કર્યાં પરંતુ તે ચીચીઆરીઓ સંભળાતી બંધ થત નહિ. અમારા નોકર છુલ્લું ધુમાડીઆ ઉપરથી જોયું કે એક છોકરાને બાંધવામાં આવ્યો હતો અને તેને ફટકા મારવામાં આવતા હતા. તેને પછી છોડવામાં આવ્યો, કંઈક દવા ખાવામાં આવી, અને ફરીથી બાંધવામાં આવ્યો. પાછા ફટકા મારવામાં આવ્યા; આ લયંકર હતું. સ્ત્રીઓને જે મુસીબત વડવી પડી તે વર્ણવી, જય તેમ નથી. પુરૂષો બધા ઘર બહાર હતા. અમારા ફટકાં છોકરાંઓ પણ ઘરબહાર હતા. આખો દિવસ અમે

રિલામણી ખૂંચો સાંભળી. દિવસમાં અમે કાંઈ રાંધ્યું નહિ. ફક્ત રાત્રે છોકરાંઓ અને આકરોને માટે રહેજ રાંધ્યું.”

ખાલોચન.

“લશ્કરી કાયદાના દિવસોમાં, ટેટલીક બીજી સ્ત્રીઓ સાથે મને પણ પકડીને પોલીસ ચોકા પર લઈ જવામાં આવી હતી. એન્કના લૂટેલા માલને પાછો આપી દેવાનું તેઓએ અમને કહ્યું. પન્ના, રખી અને રાણીને પણ એમજ કહ્યું. અમારી સાથે બહુ બિલત્સ ચર્તન ચલાવવામાં આવ્યું. મને મારો પાયળમો ઉતારવાનું કહેવામાં આવ્યું, અને પોલિસના દળાણને લીધે મ્હારે તેમ લાચારીએ કરણું પડ્યું. મ્હારી બહેન ઇકબાલની પણ એવીજ દશા કરી. સઘળા પોલિસના માણસોને આ જોઈ ખૂબ મળ પડી, અને તેઓ હસવા લાગ્યા. રાત્રે આશરે દસ વાગ્યે, અમને ઘેર જવા દેવામાં આવ્યો. પરંતુ સવારે છ વાગે પાછા ફાજર થઈ જવાનું કહેવામાં આવ્યું. આશરે પાંચ દિવસ મુઠી આ પ્રમાણે ચાલ્યું.”

(આ પછીના વાક્યનું ભાષાંતર કરતાં અમારી કલમ ઉપજી નથી. એ અતિનિંદા, રાક્ષસી અને ઘેર કૃત્યને માટે પંગળના નીચ અમલદારો અને સિપાઇઓને થું કહેવું ! એ અધમ મનુષ્યો સિ-ટીશ સરકારની શિક્ષામાંથી બચ્યા છે. પરંતુ પ્રભુને ત્યાં તો તેઓને થોડી શિક્ષા જરૂર મળશે.)

“અમારા ગુલાંગમાં લોકડીઓ ખાસવામાં આવી, અમને સઘળાને નેતરની સોટીઓ મારવામાં આવી અને ગાળોનો તો વરસાદ વરસાવવામાં આવ્યો. મેં જ્યારે ૪૦ રૂપીઆ આપ્યા ત્યાર પછી મને ઘેર જવા દેવામાં આવી. રાણી ને રખીનો રૂ. ૨૦ તથા બીજી બાઈઓનો રૂ. ૪૦, સુંદર અને ફામલને આપ્યા પછી છુટકો થયો.”

નોંધ:—ઉપલી વાત તદ્દન ખરી છે એમ રાણી પન્ના અને રખીએ કહ્યું હતું.

કાસુર.

સુરસમત મેહરાન, જન્ડુ, નઝીર, સરદાર
બેગન, સોનાબન, ફીરોઝન, ખીહુરખન,
અમીરજિસા. (કાસુરની આઠ વારાંગનાઓ.)

“લશ્કરી અમલના દિવસોમાં મેં માસના ત્રીજા અઠવાડી-
આના એક દિવસે એવો સાદ પડ્યો કે કાસુરની વારાંગનાઓએ
એમના ઉસ્તાદો સાથે લશ્કરના મુકામે, રેલ્વે સ્ટેશન પર સાંજે
આજ વાગે હાજર થયું; જો કોઈ વારાંગના હાજર થવામાં ચૂક કરસે
તો તેને ગાળીબદાર કરવામાં આવશે. બધી વારાંગનાઓ રેલ્વે
સ્ટેશન પર બેસી રહી હાજર થઈ ગઈ. અમને સાથી બોલાવી છે તે
અમે કોઈ બાળકો ન હતાં. લશ્કરી અફસરે એ હુકમ કાઢ્યો છે
એમ સંભળાતું અમારામાંથી કોઈ પાછળ રહી ગયું હોય તેની ત-
પાસ કરવા સોલ્ડરો અમારા મધ્યમાં પડ્યા. અમે સ્ટેશને પહોંચ્યાં
ત્યારે કેપ્ટન ડવટન અને બીજા જે ત્રણ લશ્કરી અફસરો ત્યાં ઉભા
હતા. પ્લેટફોર્મ પર ઉભા કરેલા લોકોના પાટા પાસે અમને બો-
લી કરી. થોડીવાર પછી એક માણસને એ પાટા સાથે બાંધ્યો અને
હુકમ કર્યો કે ‘દેખો ?’ તે વખતે ફોજદાર કેપ્ટનજિસને કોઈ પણ
માણસ હાજર ન હતો. કેપ્ટન સાહેબે અમને હાજર રાખવાનો હુકમ
કર્યો હતો. અમારાથી ફટકા મારતા હતા તે બેવાયું નહિ એટલે
અમે અમારાં મોંઢાં ઢાંક્યાં માંડ્યાં. પણ કેપ્ટન સાહેબે અમને પરાણે
તે દેખાવ દેખાડ્યો અને બીવરાવી કહ્યું કે ‘દેખો, લશ્કરમાં કોઈ કયા
નતીજા આતા હૈ. બરાબર દેખો. ”

અમને ત્યાં લાવવાને માટે સાહેબ બહુદુર અમારા દેખતાં
કેપ્ટનજિસને હાથ આપ્યો નથી. પાંચ માણસને આવી સીતે
ફટકા મારવામાં આવ્યા હતા. ફટકા માર્યા પછી ફરકને અમારી
નજીક લાવવામાં આવતા અને એના લોહીથી ઢાંકતા. સરીએ
બેવાયું અમને ફરકને ફરમાન થયું. આથી અમે કમકમી બતાવી

કરમશાહને ત્યારે ફટકા મારવામાં આવ્યા ત્યારે તે દુઃખથી ખરસડી ઉઠ્યો. અમારાથી આ ન જોવાયું એટલે અમે નજર ફેરવી લીધી પણ કેટલેક વચનને અમારી વચ્ચેવચ્ચે આવ્યાને અમને જાનવરની માફક ખૂબ ધક્કા લગાવ્યા અને ફટકા લાગતાં જોવાની ફરજ પાડી. એમણે અમને ડરાવી કે ‘જો બરાબર ધ્યાનથી નહિ જુઓ તો નમને પણ ફટકા પડશે.’ ફટકા મારવાનું કામ પૂરું થયા બાદ અમને ઘેર જવાની રજા મળી. આ લયાનક દેખાવ જોઈને અમારામાંની ઘણી ‘ખીમાર થઈ ગઈ’ છે અને હજી પણ અમારી બીક ગમ નથી.”

ચુહારખાના,

મુસ્સમત રાજન.

“ પહેલે દિવસ ચુહારખાનાની મંડી (દાણાખબર) પર તોપો ચલાવી; બીજે દિવસે ગામ પર ચલાવી, મારા ઘરવાળા તે વખતે ધડિ દળતા હતા. તેઓ બહાર જંગલ ગયા ત્યાંથી પાછા ફરતા તેમના જમણા પગે ગાળી વાગી. પાંચ ૭ દિવસ તેઓ ગામમાં જ રહ્યા અને પછી એમના ભાઈ એમને લાહોરની ઇરિપતાલમાં લઈ ગયા. ત્યાં તેઓ આઠમે જ દિવસે મરી ગયા. ઇરિપતાલવાળાઓએ એમનું મુઠ્ઠું અમને આપવાની ના પાડી. તે વખતે ષિટીશ સોલ્જરો બંદુકો લામને ચુહારખાનામાં આવતા અને બંદુકો ફેડતા. તેઓ અમારા ઘરમાં પેસી જતા. અને અમારા ઘરના છાપરે ચઢી જતા. તેઓ અમને ખૂબ વીતાડતા. અમારા ઘરની પાસે બે વીધા શાક ભાજી વાવેલી તે બધી સોલ્જરોએ બગાડી નાંખી. અમારા ખેતરમાં તડખુચ હતાં. તેમાં જેટલાં લેવાય તેટલાં સોલ્જરોએ લેઈ લીધાં અને બાકીનાં ખરાબ કરી નાંખ્યાં. અમારું દુધ અને મરઘીઓ તેઓ ખુંચવી જતા. આખા ગામમાં તેમણે રાડ પડાવી. ”

લયલાપુર.

મુરદવી.

“ મારો દીકરો અમરનાથ ફેરી કરી ખાતો. એક દિવસ તે અકડી વેગેતો હતો તેમાંથી નયુ નામના પોલીસે એક કાકડી લેઈ લીધી. અમરનાથે પેસા માંગ્યા એટલે પોલીસ એને પોલીસ ચોરી

પર લઈ ગયો અને ત્યાં પૂરી રાખ્યો. સાંજે મને ખબર પડી કે મારા છોકરાને પૂરી રાખ્યો છે. હું પોલિસવાળાઓએ ગઈ એટલે પોલિસોએ મને સમજાવી કે ‘તારા છોકરાને વફાલો વિરૂદ્ધ જુવાની આપવા સમજાવ.’ મેં ‘હા પાડી, પણ મારા છોકરાએ ના પાડી. એણે કહ્યું કે વફાલો બેગુનાહ છે. પછીથી પોલિસોએ મને એનં સાફ ખિસ્તર અને ખાવાનું લાવવા કહ્યું. હું લેઈ આવી અને એની સાથે રહેવાની રજા માગી. પણ પોલીસોએ તો હલકી મને ધમકાવી અને જતા રહેવાનું કહ્યું.

ફરીથી પાછી’ હું એક પોલીસવાળા કીરપા પાસે ગઈ અને મારા છોકરાને બચાવી લેવાની એને આજુજ કરી. એણે મને કહ્યું કે કેસ આપ્યા પછી એની સગ્ન કમી કરવામાં આવશે. હું કાગપાના ઘનમાં એક મળીનો નોકર રહી. પછીથી મારા છોકરાને ઘાટી મોકલી દીધો. એને પાછો લાવ્યા પછી એના પર એવો આરોપ મુક્યો કે એણે નાર કાપ્યા છે અને ફુકાનદારો પાસે દડતાલ પડાવી છે. જે દિવસે એણે નાર કાપ્યા એવા આરોપ મુક્યો તે દિવસે તો આખો દિવસ તે મારી ચાકરી કરતો હતો. તે દિવસે તો હું ખૂબ ખીમાર હતી. એના જેવા અલણુ માણસનું કહ્યું માનીને ઘાઈ દડતાલ ન પાડે. મારા છોકરાને દોઢ વરસની સગ્ન થઈ હતી, પણ દવે ને ઘટાડીને જ મળિનાની કરવામાં આવી છે.”

મનીઅનવાલા.

આવીસ બાઈઓનાં એકરાર.

મીરાં, ઉમરાં (વિધવા); જીવણ (વિધવા); ઉમરાં (વિધવા); જુદિ (વિધવા); જીવણ; ફેલખીબી; હકીમખીબી; હકીમખીબી; પ્રેમકુંવર (વિધવા); ટપન [વિધવા]; જતન; કરમખીબી [વિધવા]; મદન; અસ્લાહ જવાઈ; રહમત ખીબી; ઉમરાં; બેમમ; ધર્મકુંવર; પ્રેમકુંવર [વિધવા]; માલણ અને ઉમરાં. આટલી સ્ત્રીઓએ નીચે પ્રમાણે પોતાની કથની કહી હતી:—

“અમને અમારા ઘરમાંથી અને ત્યાં હતી ત્યાંથી બોલાવવામાં આવી, અને નિશાળ આગળ એમી કચ્છામાં આવી.

અમને, અમારા છુરખાઓ ખસડવાનું કહેવામાં આવ્યું. બાઈ મૂલ-
સંજે સરકાર સામે લાપણુ કર્યું, એમ કહેવડાવવાને અમને ગાજો
દેવામાં આવી અને હરાન કરવામાં આવી.

બોસવર્થ રમીથની રૂબરૂમાં વૈશાખ માસના અંતમાં સવારે
આ બધું બન્યું. તે અમારા પર થુક્યો, અને ન બોલવાનું બોલ્યો.
અમારામાંની કેટલીકને તેણે લાકડીઓ મારી. અમને દારબંધ ઉભી
રાખી, કાનપટ્ટી પટ્ટાવી. અમને પછી ગાજો દીધી. અને કહ્યું કે
“ માખીઓ / હું નમને ગાળીથી વીધી નાખું, તો નમે શું
કરશે / ”

ગુરદેવી.

“ અમારા ગામમાં જે ખાનાતલાશી-જડતી ચાલતી હતી,
તેને અંગે એક દિવસ ત્રશ્કરી પ્રયદાતા અમલ દરમ્યાન, મી. બો-
સવર્થ રમીથે અમારા ગામના આઠ વાવની ઉપરના મધગા માણુ-
સાને, પક્કા ડાક બંગલો જે ગામથી થોડાક માઈલ છેટે છે ત્યા
ભેગા કર્યા. ત્યારે પુરૂષવર્ગ બગલે હતો ત્યારે તે અમારે ગામ
આવ્યો અને રરતે આવતાં જે સ્ત્રીઓ પોતાના માણસો માટે બં-
ગલે લાતું લઈ જતી હતી, તેમને પોતાની સાથે પાછી વાળી. ગા-
મમાં આવી, તે દરેક કુળીએ ફરી વળ્યો, અને દરેક સ્ત્રીને ઘર
બહાર નીકળવાનો હુકમ કર્યો, અને પોતે જ સ્ત્રીઓને લાકડી વડે
જળ્મરજરતીથી બહાર કાઢવા લાગ્યો. ગામના ચારા આગળ તેણે
અમને ઉભી કરી. અમે અબળાઓએ તેની આગળ લાથ જોડ્યા.
કેટલીકને તેણે લાકડીઓ મારી, તેમના ઉપર થુક્યો અને બુંડામાં
બુંડું ન બોલાય તેવું બોલ્યો. તેણે મને બે વાર મારી, અને મારા
મ્હોંપર થુક્યો. જંરબુલમથી તેણે પોતાની લાકડી વડે છુર-
ખાઓ ખસડી નાંખ્યા અને સઘળી સ્ત્રીઓનાં મ્હોં ખુલ્લાં કર્યાં.

તેણે અમને વારંવાર ગંધડીઓ, કુતરીઓ, માખીઓ, સુઅરો
ફેલી ગાજો દીધી અને કહ્યું કે “ તમે તમારા ધણીઓની સાથે એક
જે પથારીમાં સૂતી હતી; સૂઈને કરવા જનાં તેમને તમે સૂઈ મ્હોં

નહિ રોક્યા ? હવે પાલીસ તમારા બાધરા તપાસશે. ” તેણે મને લાત મારી, અને પગ નીચેથી ત્રણ ઢાઢી કાનપટી પકડવાનો અમને હુકમ કર્યો. જ્યારે અમારા પુરૂષો બંગલે હતા, મારે તેમની ઝેર-લાજરીમાં અમારા તરફ આવી રીતલાત ચકાવવામાં આવી. ”

[બીજી આઠ સ્ત્રીઓએ અને તેમાં એક ૮૦ વરમના ડોસ્ટી માએ આજ જનની લકીકત લખાવી હતી.]

માયગળન.

“ ગયા વૈશાખ સુદ છઠને દિવસે માંને પંદર વર્ષનો છોકરો સિંગરસિંગ અમારા ગામથી પાંચ માઇલ દૂર આવેલા ૨૪ નંબર-વાળા ખેતરમાં પાક લણવા ગયા હતા. સવારના દસ વાગે જ્યારે તે વાદનો હતો ત્યારે સાંગલા પાંચાંગ રોશનનો ફોજદાર, કામરાંનો ઝંઘલદાર. છીનાનો સફેદપોશ ખરકસિંગ અને રાનીઆનો સુફેદ-પોશ તેજસિંગ તેની પાસે આવ્યા અને તેને પકડીને અમારા ખેતરથી ૮ માઇલ દૂર આવેલા મોમન રેલવે સ્ટેશન પર લઈ ગયા. ત્યાંથી તેને ધખનસિંગ લઈ જવામાં આવ્યો. બીજે દિવસે પાછો એને અમારે ગામ લાવવામાં આવ્યો. જ્યારે મને એના પકડાવાની ખબર પડી, ત્યારે હું ખૂબ રડી, અને લંબારદાર ગાંડાસિંગ પાસે જઈ, મારા નિર્દોષ છોકરાને છોડાવવાની આજીજી કરી. તેને છુટા કરવા મારી પાસે તેણે ૧૨૦ રૂપિયા માંગ્યા. એટલી રકમ મેં બેગી કરી નવા લંબારદાર દુલાસિંગને આપી. આ રકમ આપ્યા છતાં તેણે મને મદદ કરી નહિ. મારા છોકરાને પછી મોમન સ્ટેશને લાવવામાં આવ્યો. ત્યાં તેને ૧૭ દિવસ રાખવામાં આવ્યો. પછી તેને આહોર લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં તેને બે વર્ષની કેદ અને ૧૦૦ રૂપિયાના દંડની શિક્ષા કરવામાં આવી. હવે તેની શિક્ષા કમી કરી ૭ મહિનાની કરવામાં આવી છે. એ છોકરો તદ્દન નિર્દોષ છે, અને અમારા કુંડુંબને એક મુશ્કેલી આધાર છે. તેના બાપ ધરણ છે. ૮ વર્ષનો એક નાનો ભાઈ છે અને ૪ વર્ષની એક બહેન છે. તેના કેદ થયા પછી અમને ઘણી મુશ્કેલીતો વેઠવી પડી છે. તેની જગ્યાએ હવે કાવ્યા વિના પકતર પડી રહી છે.

વૈશાખ મહિનાની પાંચમે અમારા ગામમાં ગાળીઆ છોડવામાં આવી. ગામડાના લોકો અહીંતહીં નાસી ગયા. એક મુરોખી-અન જે ઘોડા ઉપર સ્વાર થએલો હતો, તેણે ફેટલીક ધરડી ડોસી-એતિ બેંબી કરી, અને કહ્યું કે તેઓ જે (ગાળીખલાર) કરે છે તે બધું મારાને મારેજ કરે છે. તે ૧૬ સ્ત્રીઓએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. તેણે તેમને ગાજો દીધો, અને લોકડીઓ મારી. પછી તેણે બાજુ બધી સ્ત્રીઓને હારખંધ ઉમા રહેવા કહ્યું. જે સ્ત્રીઓએ બુરખા પહે નેનાનાં ઝોં તાંડ્યા હતાં, તેમના બુરખા જળરજખતીયા ખસેડી નાંખવામાં આવ્યા. અને લોકડીથી માર માર મ આવ્યો.

નવાણુપીંડ.

જવાહી.

આ ગામના સવળા હરેગને પટેલો ધનનસીંગ રેદં સ્ટેશન પર બેલાવવામાં આવ્યા અને ત્યાં તેઓને ચાર દિવસ સુધી રાખવામાં આવ્યા. ખાવાને માટે તેઓને તરારે છૂટ્ટી મળતી નહિ. સ્ત્રીઓ અહીંથી તેઓ મારે ખાવા લાવે જતી. તે પણ લઈ જતી. જે સાલિમના માણસો નાટી કરતા તેઓ પેંચા લીધા વિના અમારા સગાંવતારાઓને ખાવાનું આપવા નહિ તેના માણુના દીક મારે ફરગેજ એક રૂપિયા આપેતા પડતા. અને મીંગળા પગ એમજ કરતા. પછીથી મારા પતિ ખાનસિંગને પકડવામાં આવ્યા. તેઓ ૧૦૦ રૂપિયા છે. શરરે અશક્ત છે. તેમને નહારખાના લઈ જવામાં આવ્યા અને ત્યાં તેઓ ત્રણ દિવસ ગાડીમાજ રતા. ફરીથી પાછા તમને ધનનસીંગ રેદં સ્ટેશન ઉપર લાવવામાં આવ્યા.

ફરીથી એમને ઝાળખાવાને માટે નવાણુપીંડ બેલાવવામાં આવ્યા. અને નવાણુપીંડના લોકોની સાથે એમને બેંગા કરવામાં આવ્યા. નાનાં છોકરાઓ મિત્રાય બધાને ત્યાં મવારથી સાંજ સુધી બેસી રહેવું પડતું.

આસો.

“ મારા દોકરા સુન્દરસિંગને જે વરસની કેદ અને ૨૦૦ રૂપિયાના દંડની સજા કરવામાં આવી હતી. પણ પછીથી અપીલ કરતાં કેદની સજા કમી કરી ૯ મહિનાની કરવામાં આવી હતી, જે કે દંડ તો એનો એજ રાખ્યો હતો. માણસોને પાતાની એકમુરી પૂરવાર કરવાની રજાજ આપવામાં આવતી ન હતી. જ્યાં માણસોને એક દારમાં ઉભા રાખતા અને રહેવના પોર્ટરો જેના તરફ આંગળી કરે તેને પકડી લેતા. આવી રીતે પકડાયલાને એક દારમાં આંગળી તરીકે ઉભા રાખી, લગભગ ૬-૮ને ૨૦૦ રૂપિયાના દંડ અને જે વરસની કેદની સજા સાહેબે ફરમાવી દીધી. કેાખની બુખ્યાની કે હજાકત લાંધીજ નહિ.

રંગડટની ભગતીના દિવસોમાં અમને ખૂબ દેવ ન થયાં. ત્રીજે કે ચોથે દિવસે તહેસીલદાર કે ડિપોટી સાહેબ ગામમાં આવે અને અમને તડકામાં ઉભા રાખે.

અમારા માણસોને તેઓ વેગડ મારતા અને પગાંજી ગુજરાનવાલા પકડી જતા. મારા એક દોકરા લડાઈ પહેલાં લશ્કરમાં હતો. બીજા દોકરા બેલાસિંગને પરાબે લશ્કરમાં દાખલ કર્યો. અમારા ગામમાં દરેક જણની પાસેથી ૫૦ રૂપિયા વોરલેનમાં ભરાવ્યા અમને એમ કહેવામાં આવ્યું કે જે વોરલેનમાં કંઈ નહિ ભરે તો કેસ ચલાવવામાં આવશે.

શેખુપુરાના સાહેબે આગવાયર ફંડને માટે જખરજસ્તીથી નાણું ભરાવ્યાં.

લડાઈના વખતમાં તહેસીલદાર અને ડિપોટી સાહેબે બીજા માણસોને લેધને અમારું આખું ગામ ઘેરી લીધું. હું પોતે ગુજરાનવાલા ગઇ અને ગુજરાનવાલાના ડિપોટી કમિશનર સાહેબને કહ્યું કે “ મારા જે દોકરા તો લશ્કરમાં છે. અમારા ગામને બેઆબરૂ નહિ કરો. ”

ઉપસંહાર.

માનવી અવળગાઓની ઉપર વર્ણવેલી હૃદયભેદક અને
 ક્રોધાળુનક આત્મકથનીઓ ઉપર ઠાઈ પણ જાતની ટીકા વ્યર્થ
 છે. આપણી આર્થ જાળાઓ તરફ ખ્રિસ્તીશ અમલદારો અને સિ-
 પાહીઓએ જે પાપમય, અગિ બ્રહ્મિત અને ઘાતકી વર્તન ચલાવ્યું
 હતું તે અસહ્ય છે, અશ્વસ્ય છે. નિર્દોષ સ્ત્રીઓ પર તેઓ થુંક્યા,
 મરીમ અવળગાઓને લાનથી ગુંફી, અનેક લગ્નવતી ગૃહિણીઓના
 ખુરખાઓ સાફરીથી ખાલી નેઓની લાજ હુંડી, નેઓની પાસંથી
 પેમા લીધા, લગ્નવયુક્ત અંદગીઓ આગળ નમ થઈ નેઓના અતઃ
 કરણને કારી ધા ક્યાં, નેઓને બને નેટલી રોતે હંરાન કરી ખ્રિસ્તીશ
 સિપાહીઓએ ખ્રિસ્તીશ રાન્ય ઉપર કદિ પણ ન બુંસાય એવું કલંક
 ઘગાડ્યું, અને પંજાબની વકાદાર સ્ત્રીઓના હૃદયમાં ખ્રિસ્તીશ રાન્યને
 માટે દમેશન માટે ધ્રુક્કાર અને કડવાશનાં બીજ રોપ્યાં, પરંતુ
 નોંધતા જેવી ખામ ખામત નો એ છે કે હિંદી સરકાર ઉપર આ
 વિષયની કાંઈ પણ અમર ધર્મ નથી, કારણકે જે ખ્રિસ્તીશ સિપાહીઓ
 એ આપણી સ્ત્રીઓને અપમાનિત કરી, ઉપર વર્ણવેલાં બ્રહ્મિત
 દુત્યો કર્યા તેને માટે તેઓને કંઈ પણ શિક્ષા હિંદી સરકાર તરફથી
 ફરવામાં આવી નથી. વખનો વખત કહેવામાં આવે છે કે હિંદમાં
 ખ્રિસ્તીશ રાન્યનો પાયો ન્યાય ઉપર રચાયો છે. રોમેશચ દ્ર દત્ત
 જેવો વિદ્વાનને પણ લાગ્યું કે હિંદમાં ખ્રિસ્તીશ રાન્ય ન્યાયને લીધે
 જ ટકી રહ્યું છે. પરંતુ આ ખામતમાં ક્યાં મયો એ ખ્રિસ્તીશ
 ન્યાય ? એ પ્રશ્ન ઉઠે છે. હિંદુસ્તાનના જે લોકોને ખ્રિસ્તીશ ન્યાયમાં
 અસહિત શ્રદ્ધા હતી, જેઓ એમ માનતા કે જે ન્યાય ઇશ્વરને ત્યાં
 નથી મળતો તે ન્યાય ખ્રિસ્તીશ રાન્યમાં મળે છે તેઓ પણ હવે એ
 અમણામાંથી છૂટા થયા છે અને મુક્ત કંઈ કહે છે કે ખ્રિસ્તીશ
 ન્યાયમાંથી તેઓની શ્રદ્ધા ઉડી ગઈ છે. અંરે ! અણીને પ્રસન્ન
 ખ્રિસ્તીશ ન્યાય નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. ફક્ત હિંદી સરકારજ નહિ
 પરંતુ ખ્રિસ્તીશ પ્રધાન મંડળ, ખ્રિસ્તીશ દિવાને આદિ, તથા ખ્રિસ્તીશ

દીવાને ખાસ એટલે કે બ્રિટીશ પ્રજા પણ હિંદને આ
ન્યાય તોળી શકી નથી.

હિંદી પ્રધાન મોન્ટેગ્યુને બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટમાં પંજળના આ-
ઓ ઉપર ચમ્બલા અત્યાચારો વિષે થોડા વખત ઉપર પ્રશ્ન પૂછ-
વામાં આવ્યો હતો. ત્યારે તેણે કહ્યું હતું કે એ બાબત
તે તપાસ કરશે. તપાસ કર્યા પછી લોર્ડ ચેમ્સફર્ડના આધાર
ઉપર તેણે પાર્લામેન્ટમાં જવાબ આપ્યો કે જે સ્ત્રીઓ ઉપર
દુરાચારી વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું હતું તે સ્ત્રીઓ બંધી
વેચાઓ હતી ! લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ પોતાનાં અનેક જુવાણાઓમાં આ
એક વધુ જુવાણું ઉમેર્યું. તેણે કંઈપણ વિચાર કર્યા વિના, પુરતી
તપાસ કર્યા વિના, કહી દીધું કે અધીજ સ્ત્રીઓ વેચ્યા હતી. આના
કરતાં વધારે હડહડતું જુદાણું શું હોઈ શકે ! ઉપર વળવેલા અ-
હેવાલોમાં ઘણી સ્ત્રીઓ ખવિત્ર-આને મદમય જીવન ગાળનારી શીખ
સ્ત્રીઓ છે; તેઓ સઘળીને વેચ્યા કરતાં લેડ ચેમ્સફર્ડને શરમ પણ
ન આવી ! આતું કહેવાની તેણે દિમત પણ કરી એ ખરેખર ચ-
ાગુંજ આશ્ચર્યકારક છે. પરંતુ આવા જુવાણાથી ક્યાં સુધી તે બ્રિ-
ટીશ સિપાઈઓનાં કાળાં દુન્યો ડૂબાવી શકશે ? આવાં જુવાણા
ઉપર ક્યાં સુધી બ્રિટીશ ગાન્ય નહીં શકે ! જેમ એક
માણસ એક પાપ જુપાયવાને બાબત અનેક પાપો કર્યે વળ્યું છે
તેમ હિંદી મરકાર પછી આ બાબતમાં કયું છે. નિષ્પક્ષપાત તપા-
સથી બ્રિટીશ સિપાઈ બાતી, પંજળની રત્નીઓ તરફની જંગલી અને
ઘાતકી વતંજીકનાં બોપાળાં બહાર આવ્યાં એટલે જવાબદારીથી
મુક્ત થવાને લાડે ચેમ્સફર્ડે તેઓને વેચાઓ બનવી દીધી !

પરંતુ આ વત હિંદુસ્થાનને કયો પાડ શીખવે છે ! આ-રાક્ષસી
અત્યાચારો હિંદને શીખવે છે કે બ્રિટીશ ન્યાય મૂગજળ જેવો છે,
અને હિંદીઓ તે ઉપર હાથ પણ આધાર રાખી શકે નહિ. બ્રિટીશ
ન્યાય એ હિંદીઓએ પોતે ઉત્પન્ન કરેલી એક બ્રમણ છે અને જેમ
બને તેમ જલદી એ બ્રમણમાંથી છૂટા થવું જરૂરનું છે.

આ પુસ્તક અમદાવાદ પાંચકુવા સરવાળ
 માસ વ્યાવસાયી લાક્ષણિક પ્રિંટ વડે સહી મા
 રા: કનૈયાલાલ મણીલાલ જ્ઞાનીએ જાણુ
 અને મા. મનુલાલ કનૈયાલાલ યામિકે ગુજરાત
 પ્રાન્તિક સમિતિ માટે તે સમિતિની આદેશ-
 માં પ્રસિદ્ધ કર્યું.

‘‘ હવે તો નંકરેલું આડી છે. ’’

અસહકાર.

મહાત્મા ગાંધીજીના લાખણો અને લે-

કાગદાર તથા સંપ્રદા. પૃષ્ઠ ૧૩૨

ક્રીમલ ૮-૬-૨૦

હિંદ-સ્વરાજ્ય.

અંક સત્યવીરની કથા

— અને

પ્રકાશક-સરસ્વતી

સર્વોદય.

મહાત્મા ગાંધીજીએ લખેલા ત્રણે પુસ્તકોનો લે-

સંપ્રદા. પૃષ્ઠ સંખ્યા-૧૬૮ ક્રીમલ ૮-૬-૨૦

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય મંડળ, ગીર, પુર-આજદાદા

